

ВЧЕНІ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В НІМЕЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ (XIX – початок XX ст.)

В XIX – на початку XX ст. багато професорів і доцентів Київського університету отримали можливість тривалих закордонних поїздок. Насамперед, це були представники природничих факультетів і медики, які використовували поїздки для дослідницької роботи в лабораторіях і клініках Німеччини, Англії, Франції та Австрії. Вибір країни, університету і професорів обумовлювалися, з одного боку, персональними інтересами вчених, а з іншого – станом розвитку наукових дисциплін. В багатьох із них першість вели німецькі університети – Берлін, Гайдельберг, Геттінген, Тюбінген, Лейпциг та ін. Крім відвідування лекцій та участі в семінарах українські вчені використовували закордонні поїздки для роботи в архівах і бібліотеках для підготовки власних наукових праць.

In der 40er Jahre des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts hielten sich vielen Professoren und Dozenten der Kyjiver Universität zu längeren Studienreisen im Ausland auf. Vor allem waren es Vertreter der Naturwissenschaftlichen Fakultäten und Mediziner, die die Reisen zu Forschungsarbeiten in den Laboratorien und Kliniken Deutschlands, Englands, Frankreichs, Österreichs u.a. nutzten. Die Auswahl des Landes, der Universitäten und Professoren wurde einerseits von den persönlichen Wissenschaftsinteressen der Gelehrten bestimmt, andererseits vom Entwicklungsniveau der Wissenschaftsdisziplinen. Dabei wurden deutsche Universitäten – Berlin, Heidelberg, Göttingen, Tübingen, Leipzig – bevorzugt. Die deutsche Wissenschaftsschule durchliefen etwa so bekannte Professoren der Kyjiver Universität wie der Physiker M. Avenarius (Berlin, Heidelberg), die Chemiker P. Alekseev (Tübingen, Göttingen, Berlin, Leipzig) und N. Bunge (Berlin, Leipzig), die Mathematiker I. Rachmaninov (Berlin), V. Ermakov (Heidelberg), die Biologen O. Baraneckij (Halle, Leipzig), I. Borščov (Würzburg) u.a. Außer dem Besuch von Vorlesungen und der Teilnahme an Seminaren nutzten die ukrainischen Wissenschaftler die Auslandsreisen zu Studien in Archiven und Bibliotheken mit dem Ziel der Vorbereitung eigener Forschungsarbeiten. Die Erfahrung mit dem Universitätsleben in Deutschland führte zum Vergleich zweier Unterrichtssysteme und Organisationsformen von Wissenschaft sowie zu dem Bestreben, Neuerungen in der Heimat einzuführen.

У XIX ст. відбуваються ґрунтовні зміни в розвитку багатьох наукових дисциплін, які стали наслідком професіоналізації й інституціоналізації науки, насамперед в університетах, моделлю для яких став відкритий у 1810 р. Берлінський університет з тісним поєднанням “освіти” (*Bildung*) і “науки” (*Wissenschaft*)¹. Важливим елементом європейського наукового життя XIX ст. стала міжнародна кооперація, яку необхідно розглядати як результат внутрішнього розвитку окремих наукових дисциплін (накопичення знань, розвитку методології досліджень) і усвідомлення факту, що наука є комунікативним процесом й неминуче призводить до її інтернаціоналізації. Науковий космополітизм з часу заснування університетів в середньовічній Європі в епоху Гуманізму і Просвітництва має тривалу традицію. Однак до 1900 р. міжнародна наукова кооперація обмежувалась переважно сферою кореспонденції, публікаціями в періодичних виданнях, дослідницькими поїздками, запрошенням для читання лекцій в зарубіжних університетах, проведення досліджень в зарубіжних інститутах та лабораторіях, участю в

міжнародних конференціях, засіданнях в зарубіжних наукових товариств тощо ². Наприкінці XIX ст. спонтанні персональні контакти набули організованих форм міжнародної співпраці у вигляді численних інтернаціональних наукових конгресів і міжнародних об'єднань, особливо представників природничих наук. Їх вищим проявом стало утворення у 1899 р. Міжнародної Асоціації Академій.

В умовах розширення контактів вчених різних європейських країн й інтернаціоналізації науки відбувалося взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної “наукової культури”, які впливали як на внутрішній розвиток окремих наукових дисциплін, суспільне становище вченого як інтелектуала і його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне і духовне середовище загалом. Очевидно, неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці XIX – на початку XX ст. за наявності істотних відмінностей в соціально-економічному розвитку європейських країн і рівні розвитку наукових дисциплін. Водночас спілкування вчених з різних націй неминуче породжувало проблему сприйняття ними “чужої” культури і суспільних відносин, і часткове їх запозичення із спробою перенесення на “власний” ґрунт. Ця проблема тісно пов'язана з питанням про інтеграцію наукової і культурної еліти в “чуже” інтелектуальне середовище, оскільки існувала можливість тривалих багаторічних зарубіжних наукових поїздок, навчання в європейських університетах і політична еміграція ³. Не менш важливим для розвитку сучасної науки є дослідження двох полярних тенденцій, які виділялися в європейському житті наприкінці XIX – на початку XX ст.: з одного боку, зростаючий націоналізм, як наслідок мілітаризації економіки провідних європейських країн, що призвів до експансіоністської зовнішньої політики й породив Першу світову війну, а з другого – численні прояви міжнародної культурної і наукової співпраці ⁴.

На початку XIX ст. закордонні поїздки вітчизняних вчених визначалися переважно практичними потребами підготовки вітчизняних професорсько-викладацьких кадрів в російські університети (Харківський, Казанський, Петербурзький і Київський). У цей період більшість їх професорського складу складали іноземні вчені – вихованці переважно німецьких університетів (Гайдельберзького, Геттінгенського, Ієнського й ін.) ⁵. Для розв'язання цієї проблеми розпорядженням імператора Миколи I в жовтні 1827 р. при Дерптському університеті був створений спеціальний Професорський інститут ⁶. Однак незабаром діяльність Професорського інституту в Дерпті припинилася і університети отримали право самостійно вирішувати питання про направлення за кордон своїх випускників. Наприклад, в 1843 р. Рада юридичного факультету Університету св. Володимира ухвалила рішення направити на два роки в німецькі університети (Берлінський, Гайдельберзький, Геттінгенський і Лейпцигський) і на рік у Францію та Англію трьох своїх випускників, які повинні були згодом зайняти вакантні кафедри на факультеті ⁷.

Все ж, практика відправки за кордон російських вчених в першій половині XIX ст. обмежувалася переважно майбутніми юристами і медиками, що було зумовлено практичними потребами російського суспільства. В умовах ізоляції Росії від європейських країн в епоху Миколи I (1825 – 1855) поїздки в європейські університети з науковою метою, крім юристів і медиків, дозволялися у виняткових випадках тільки представникам природничих наук. За даними “Биографического словаря профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира” у першій половині XIX ст. в закордонних університетах побували: юристи – С. Богородский (Берлін, 1829 – 1832), І. Вігура (Берлін, Гайдельберг, 1843 – 1846), К. Неволін (Берлін, 1829 – 1832); М. Пілянкевич (Берлін, Лейпциг, Геттінген, Гайдельберг, 1843 – 1846), П. Тутковский (Берлін, 1843 – 1846); медики – А. Вальтер (Берлін, Відень, 1841 – 1843), В. Караваєв (Берлін, Гайдельберг, 1834 – 1836); математик М. Ващенко-Захарченко (Париж, 1846 – 1848); природознавці – К. Кеслер (Геттінген, Мюнхен, Франкфурт, 1845), П. Корнух-Троцький (Берлін, 1833 – 1835), О. Рогович (Берлін, Геттінген, 1843 – 1847), К. Феофілактов (Берлін, Бонн, Дрезден, Тюбінген, 1843 – 1845) та ін. ⁸

Систематичні закордонні поїздки російських вчених з метою ознайомлення з системою викладання в європейських університетах, новітніми науковими досягненнями, встановленням контактів із зарубіжними колегами почалися з другої половини XIX ст. Їх треба розглядати в загальному контексті “лібералізації” російського суспільного життя в “епоху Великих реформ” імператора Олександра II (1855 – 1881) і введення нового ліберального університетського

статуту 1863 р., який, крім розширення автономії університетів, передбачав також значне збільшення кафедр на факультетах і професорсько-викладацьких кадрів⁹. Розв'язання проблеми з професорськими кадрами здійснювалося через інститут “професорських стипендіатів” шляхом підготовки магістерської дисертації під керівництвом професора в університеті, або ж закордонними відрядженнями молодих вчених у провідні університети і наукові центри Європи. При цьому вибір кандидатів для закордонного наукового відрядження відтепер не залежав від їхньої наукової спеціалізації.

У квітні 1867 р. Міністерством народної освіти були розроблені спеціальні правила, якими Ради університетів повинні були керуватися при відправці кандидатів за кордон. Формальною основою служив вчений ступінь магістра (для медиків – доктора); підготовлена, але незахищена магістерська дисертація; дворічна викладацька діяльність на посаді приват-доцента. Правила визначали дворічний термін закордонного відрядження (в окремих випадках воно продовжувалося) і матеріальне забезпечення (1200 крб. на рік)¹⁰. Крім “професорських стипендіатів”, які направлялися в зарубіжні університети для завершення своєї освіти й підготовки дисертації, можливість закордонних наукових відряджень отримали також професори і викладачі університетів. У цьому випадку мета закордонних поїздок полягала в знайомстві з системою університетського викладання, станом лабораторій, клінік, встановленню контактів із зарубіжними колегами, завершенням наукової роботи тощо. Для таких відряджень була розроблена складна бюрократична схема, якої повинні були дотримуватися Ради університетів. На початку кожного учбового року ректор університету надавав на розгляд попечителя учбового округу списки викладачів, яких вчені Ради рекомендували для поїздки за кордон. Вони затверджувалися міністром народної освіти. За період з 1860 по 1884 роки 57 професорів і доцентів Київського університету побували в тривалих наукових відрядженнях за кордоном¹¹. Переважно це були представники природничих факультетів і медики, які використали поїздки для дослідницької роботи в лабораторіях і клініках Німеччини, Англії, Франції, Австрії та ін. Але за кордон направлялися також і гуманітарії, які використовували цей час для наукових досліджень в архівах і бібліотеках. Так, професор-історик М. Бубнов у листі до свого колеги Т. Флоринського 9 вересня 1894 р. писав, що для наукової роботи він був направлений у Нюрнберг, Мюнхен і Париж, однак “за одну поїздку, я бачу, я не зможу з усім закінчити, але головне все ж зробив ґрунтовно”¹². Наприклад, у 1898 р. в літній канікулярний період (з 1 липня по 20 серпня) в закордонні наукові відрядження були направлені професори і викладачі історико-філологічного факультету Київського університету: Т. Флоринський (Австро-Угорщина), Ю. Кулаковський (Греція), Н. Бубнов (Німеччина), І. Лучицкий (Франція). У середньому щорічно під час літніх відпусток в закордонних відрядженнях перебувало 30 – 40 професорів і викладачів університету¹³.

Вибір країни, університетів і професорів визначався, з одного боку, особистими науковими інтересами вчених, а з іншого – рівнем розвитку наукових дисциплін. При цьому перевага віддавалася німецьким університетам: Берлінському, Гайдельберзькому, Геттінгенському, Тюбінгенському, Лейпцігському та ін. У другій половині XIX ст. Німеччина перетворилася на визначний центр розвитку європейської науки. Понад третина німецьких студентів навчалася на філософських факультетах університетів. Одночасно помітно падало значення теологічних факультетів. Наприклад, в Ієнському університеті з 1781 р. по 1790 р. вивчали теологію 51% студентів, у 1851 р. – 25%, у 1913 р. – лише 6%; на філософському факультеті у 1791 – 1800 рр. навчалось 1% студентів, у 1851 – 1860 рр. – 37%, у 1908 – 1911 рр. – 58%¹⁴. Серед німецьких університетів виділявся Гейдельберзький, розташований у невеличкому затишному містечку на півдні Німеччини. Навчальний план провідного філософського факультету складався з численних лекцій з семи фахових спеціальностей: філософські науки, філологія і класичні мови, історія, математичні науки, природознавство, державознавство і камералістика (Kameralwissenschaften), теорія мистецтва. У 1865 р. на факультеті був створений археологічний семінар, у 1873 р. – семінар нових мов, у 1887 р. – семінар Давньої історії, у 1890 р. – семінар Середньовічної і Нової історії¹⁵. Славився Гейдельберзький університет професорами. Державознавство і поліцейське право читали відомі правознавці – професор Р. Моль і його наступник і послідовник Й. Блунчлі, вихованець знаменитого Ф. Савін'ї. Відповідно швидкими темпами зростала і чисельність викладачів філософських факультетів,

відбувався процес оновлення професорсько-викладацьких кадрів. На філософському факультеті Гейдельберзького університету за 40 років чисельність викладачів зростає вдвічі – якщо у 1840 р. тут працювало 10 ординарних професорів, 1 почесний професор і 9 приват-доцентів, то у 1880 р. – 19 ординарних, 10 екстраординарних професорів, 1 почесний професор, 20 приват-доцентів і 1 лектор. Другим центром справжнього паломництва російських учених був Берлінський університет, де наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. продовжували працювати такі корифеї німецької науки, як К. Ріттер, Л. фон Ранке, Ф. Раумер, І. Дройзен та ін. Лекції цих вчених слухали: О. Романович-Славатинський, П. Павлов, В. Демченко. М. Драгоманов, О. Кістяківський, О. Кирпичников та ін.

Для вибору німецьких університетів важливими тут були також наступні чинники: а) німецькі зразки внутрішньої організації університетів (вибори ректора і деканів, створення колегіальних органів, наукових товариств і ін.) були введені в російські університети Статутом 1863 р. і становище викладачів вищої школи, як і в Німеччині, визначалася їх становищем державних службовців; б) традиційно сильним впливом німецької науки – велика кількість німецьких професорів, які працювали в російських університетах на початку XIX ст., наукове середовище університету в Дерпті, як центра підготовки наукових кадрів. Призначений російським урядом організатор зарубіжних поїздок М. Пирогов в 1865 р. зазначав, що з особливою увагою до російських вчених ставляться Т. Моммзен (*T. Mommsen*), Л. фон Ранке (*L. von Ranke*), Р. Вірчоу (*R. Virchow*), Р. Бунзен (*R. Bunsen*), Г. фон Гельмгольц (*H. von Helmholtz*) та ін.¹⁶

Наприклад, наукову школу в Німеччині пройшли відомі вчені і професори Київського університету: фізик М. Авенаріус; хіміки П. Алексеєв і М. Бунге; математика І. Рахманінов, П. Ромер, В. Ермаков; біологи О. Баранецкий, І. Борщов, Я. Вальц, К. Кеслер, А. Ковалевський та ін. Німецькі університети привертали увагу і вчених-гуманітаріїв. У Гайдельберзькому університеті лекції Куно Фішера (*Kuno Fischer*), К. Барча (*K. Bartch*), Е. Целлера (*L. Zeller*) слухали професори Київського університету М. Владимирский-Буданов, А. Романович-Славатинський, М. Драгоманов, А. Кірпичников, М. Зібер, В. Демченко. У Берлінському університеті в семінарах Л. фон Ранке, І. Г. Дройзена, Т. Моммзена знайомилися з практикою дослідницької роботи А. Романович-Славатинський і М. Драгоманов. У семінарі професора м. Вайц (*G. Waitz*) в Геттінгені в 1875 р. працював київський історик професор Ф. Фортинський. Крім слухання лекцій і участі в роботі семінарів, вчені з України використали зарубіжні поїздки для дослідження в архівах і бібліотеках з метою підготовки наукових робіт, брали участь в різних конференціях і конгресах. Інтереси вчених не обмежувалися тільки знайомством з новітніми досягненнями своєї спеціальності. Вони відвідували лекції провідних німецьких філософів, лінгвістів, правознавців і ін. Знайомство з університетською організацією в Німеччині стало наслідком порівняння двох систем навчання і організації науки, прагнення перенести новачі на вітчизняну основу. Наприклад, І. Луцицький, Ф. Фортинський, В. Антонович, активно використали в учбовому процесі в університеті Києва практичні семінарські заняття зі студентами.

Вчені намагались найефективніше використати наукове відрядження для ознайомлення з музеями, архітектурними пам'ятниками, з політичним і суспільним життям Заходу, побутом європейських народів. Наприклад, професор російської історії Київського університету П. Павлов під час закордонного відрядження у 1857 – 1858 рр. оглянув стародавні пам'ятники і археологічні зібрання Парижа, Брюсселя, Роттердама, Галле, Лондона, Дрездена, Праги, Відня, Венеції¹⁷.

Розширення наукових контактів київських вчених в умовах інтернаціоналізації науки у другій половині XIX – початку XX ст. сприяли їх інтеграції в європейську науку. Це виражалось в публікації наукових досліджень у провідних зарубіжних виданнях, обранні професорів Київського університету в члени зарубіжних наукових товариств. Наприклад, М. Авенаріус, фундатор київської школи експериментальної фізики, був іноземним членом-кореспондентом Берлінського фізичного суспільства, П. Алексеєв, відомий хімік-органік, Паризького і Берлінського хімічного товариств, М. Ващенко-Захарченко – Математичного товариства в Бордо та ін.

¹ Докладніше про процеси професіоналізації й інституціоналізації див.: Ben-David J. *Academy, University and Research Institute in the 19th and 20th Centuries: A Study of Changing Functions and*

Structures // E.K. Scheuch, H. v. Alemann (Hrsg.) Das Forschungsinstitut. Formen der Institutionalisierung von Wissenschaft. Erlangen, 1978. – S. 27 – 46; Raphael L. Organizational Frameworks of University Life and Their Impact on Historiographical Practice // R. Torstendahl / I. Veit-Brause (Ed.) History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Stockholm, 1996. – P. 151 – 167; Jaraus K. (Ed.) The Transformation of Higher Learning 1860 – 1930. Stuttgart, 1983; Siegrist H. (Hrsg.) Bürgerliche Berufe: zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich. Göttingen, 1988; McClelland Ch. u.a (Hrsg.) Professionen im modernen Osteuropa. Berlin, 1995. На нашу думку, найкращий огляд численної літератури, присвяченої “ідеї німецьких університетів” і становлення фахових наукових дисциплін в Німеччині впродовж XIX ст., запропонувала Арлеен Тухман: Tuchman Arlen Marcia. Institutions and Disciplines: Recent Work in the History of German Science // The Journal of Modern History. 69 (June 1997). – P. 298 – 319.

² Fuchs E. Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // Diesener G. und Middell M.: Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H. 5 – 6). Leipzig, 1996. – S. 159 – 160.

³ Dahlmann D. Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligencija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende // G. Hübingen und W.J. Mommsen (Hrsg.), Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich, Frankfurt a.M. 1993, – S. 141 – 157; Willams R. C. Russians in Germany: 1900 – 1914 // The Journal of Contemporary History 1 (1966), (4). – S. 121 – 149.

⁴ Erdmann Karl Dietrich. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comitè International des Sciences Historiques. Göttingen, 1987. – S. 13 – 14.

⁵ Див., наприклад: Багалея Д.И. Характеристика просветительной деятельности Харьковского университета в первые десятилетия его существования (1805 – 1814) // Русская школа. 1892. – X. – Октябрь. – С. 9 – 23; Kravčenko Vladimir V. Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitätsgeschichte, Bd. 4 (2001). – S. 137 – 145; Hösch, E. An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton, Toronto 1994. – PP. 1 – 9; Стельмах С. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 47 (2000). – С. 59 – 62.

⁶ Докладніше про Професорський інститут див.: Петухов Е.В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802 – 1902). Т.1. – Юрьев, 1902; Schmid G. Das Professoren-Institut in Dorpat (1827 – 1838) // Russische Revue. Bd.XIX. 1881. – S. 136 – 166; Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. М., 1994. – С. 72 – 75; Стельмах С. Історична думка в Україні... – С. 27 – 28.

⁷ Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки Національної Академії Наук України ім. В. Вернадського (далі – ІР ЦНБ НАН України) – Ф. VIII. – Спр. 2842. – Арк. 4 – 4 зв.

⁸ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884). – К., 1884.

⁹ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985; Flynn J.T. Russia's 'University Question': Origins to Great Reforms 1802 – 1863 // History of Universities 7. – Oxford, 1988. – S. 1 – 35; Kassow S.D. Students, Professors and the State in Tsarist Russia. – Berkeley, Los Angeles, London, 1989; Maurer T. Hochschullehrer im Zarenreich: Ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte, Köln u.a 1998; Stel'mach S. Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev (1834 – 1917) // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. Bd. 4 (2001). – S. 146 – 160;

¹⁰ Stel'mach S. Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // Hartmut Rüdiger Peter (Hrsg.). “Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?” Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg, Frankfurt/Main-Berlin-Bern u.a., 2001. – S. 145 – 146.

¹¹ Стельмах С.П. Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX століття // Вісник Київського університету. Історія. – 1998 (38). – С. 3 – 9.

¹² ІР ЦНБ НАН України. – Ф. III. – Спр. 19576б. – Арк. 1 зв. – 2.

¹³ Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX – на початку XX століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Частина I. – К., 1999 – С. 46.

¹⁴ Maschke E. Universität Jena. – Köln, 1969. – S. 97.

¹⁵ Klauser R. Aus der Geschichte der Heidelberger Philosophischen Fakultät // Ruperto-Carola. Sonderband. Aus der Geschichte der Universität Heidelberg und Ihrer Fakultäten. – Heidelberg, 1961. – S. 277.

¹⁶ Dahlmann D. Bildung, Wissenschaft und Revolution. – S. 145.

¹⁷ Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834 – 1917 роки. – К., 1994. – С. 16.